

Džedkareův pyramidový komplex: nové doklady o konci 5. dynastie¹

Djedkare's pyramid complex: new evidence on the late Fifth Dynasty

Mohamed Megahed²

ABSTRAKT

Pyramidový komplex panovníka Džedkarea v jižní Sakkáře je klíčovým monumentem pro porozumění historického vývoje pozdní 5. a rané 6. dynastie, stejně jako společenských a náboženských změn, které v té době probíhaly. Přestože byl zkoumán ve 40. a 50. letech 20. století, jeho architektura ani zbytky reliéfní výzdoby nebyly dosud nikdy zcela zdokumentovány ani publikovány. Současná archeologická expedice zkoumající Džedkareův pyramidový komplex si proto klade tři hlavní cíle: 1. podrobně zdokumentovat dochované části architektury a pořídit přesný plán zádušního chrámu; 2. konsolidovat a restaurovat poničené části substruktury královy pyramidy; 3. zdokumentovat a katalogizovat fragmenty reliéfní výzdoby shromážděné v zádušním chrámu dřívějšími výkopci i současnou expedicí, analyzovat výzdobný program památky.

Od roku 2010 se podařilo dokončit dokumentaci velké části králova zádušního chrámu, a to včetně řady detailů, jež dřívější archeologové neodhalili. Chrám zahrnoval nejen obvyklé součásti, ale také stavby, které v jiných královských komplexech Staré říše nenajdeme. Především jsou to dva tzv. masivy ve východní části chrámu a rovněž enigmatická budova, dnes zcela zničená, jež kdysi stála v jižní části okrsku.

Roku 2018 expedice odkryla severní část králova okrsku. Nikdy dříve nebyla zkoumána a nacházelo se zde velké množství sekundárních pohřbů z pozdějších období egyptských dějin. Po odstranění těchto pozdějších vrstev byly zdokumentovány dochované části architektury patřící jak k chrámu krále, tak i k menšímu okrsku jeho královny (ten s ním sousedí na severu). Expedice zde odkryla a zdokumentovala jižní část královnina zádušního chrámu včetně jeho vstupu. Navíc se zde podařilo nalézt jméno a tituly majitelky tohoto nezvyklého a do nynějška anonymního komplexu. Byla jí královská manželka Setibhor.

KLÍČOVÁ SLOVA

Sakkára – 5. dynastie – Džedkare – pyramidový komplex – reliéfní výzdoba – královna

ABSTRACT

The pyramid complex of King Djedkare in South Saqqara is a key monument for our understanding of the history of the late Fifth and early Sixth Dynasties and of the social and religious transformations of that period. Despite its exploration in the 1940s and 1950s, neither the architecture of this monument nor its relief decoration and other finds have been fully documented and published. The current mission working in Djedkare's pyramid complex therefore has three main aims to fulfil: 1. to document its preserved architecture in detail and provide a precise plan of the funerary temple; 2. to consolidate the badly damaged parts of the substructure of the king's pyramid; 3. to document and catalogue the relief fragments collected in the funerary temple both by the previous and the current missions, and then to analyse the decorative program of the monument.

A large part of the king's funerary temple has been documented since 2010, revealing many details which were not or could not be noticed by the earlier explorers. The monument included the usual parts of a funerary temple but also some buildings which cannot be found in other Old Kingdom royal complexes. These include above all the two massifs situated in the eastern part, or an enigmatic building, today entirely gone, which was constructed in the southern part of the precinct.

In 2018, the mission uncovered the northern part of the king's precinct, which had not been explored previously and which revealed a high number of secondary burials from later periods of Egyptian history. Underneath these later layers, the remains of the architecture were documented belonging to the king's monuments as well as to a smaller pyramid complex of his queen, which is neighbouring the king's monument in the north. The mission not only uncovered and documented the southern part of the queen's precinct including its entrance but also succeeded in finding the name and title of the owner of this unusual (and until that time anonymous) complex, the king's wife, Setibhor.

KEYWORDS

Saqqara – Fifth Dynasty – Djedkare – pyramid complex – relief decoration – queen

¹ Tento příspěvek vznikl v rámci projektu Grantové agentury České republiky GA18-03708S: *Proměna egyptské společnosti v pozdní 5. dynastii dle dokladů z Džedkareova pyramidového komplexu.*

² Autor by rád poděkoval Haně Vymazalové za překlad jeho textu do českého jazyka.

Obr. 1 Pyramidový komplex krále Džedkarea (foto H. Vymazalová) / Fig. 1 Pyramid complex of King Djedkare (photo H. Vymazalová)

Dlouholetý výzkum Českého egyptologického ústavu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy (dále jen ČEgÚ FF UK) v Abúsíru přinesl a stále přináší významné poznatky o dějinách 5. dynastie, královské rodině, pyramidových komplexech i hrobkách hodnostářů, ale rovněž o změnách, kterým tehdejší společnost čelila. Přestože abúsírské pohřebiště stále ještě vydává mnoho dokladů, odráží pouze část vývoje – královská rodina je totiž užívala jen po omezenou dobu. Najdeme zde pyramidu panovníků Sahurea, Neferirkarea, Raneferefa a Niuserreha z první poloviny 5. dynastie a rovněž hrobky členů jejich rodiny a nejvyšších státních úředníků (viz např. Verner 2017a a 2017b). Poslední panovníci 5. dynastie, Menkauhor, Džedkare a Venis, se však nechali pohřbít o několik kilometrů jižněji v Sakkáře, a doklady z jejich doby tedy v Abúsíru – až na několik výjimek – nenajdeme.

Pro pochopení historického i společenského vývoje v průběhu 5. dynastie je však naprosto zásadní doplnit poznatky získané v Abúsíru s doklady z následujícího období. V posledních letech se ČEgÚ FF UK podílí na egyptském výzkumu v jižní Sakkáře v oblasti pyramidového komplexu panovníka Džedkarea (obr. 1). Džedkare vládl nejdéle ze všech panovníků 5. dynastie, délka jeho vlády se odhaduje na zhruba čtyři desítky let (Posener-Kriéger – Cenival 1968: pls. 41–41A; Posener-Kriéger 1976: 490; Beckerath 1997: 155; Verner 2014: 80; viz také Megahed 2016b: 48). Během jeho

vlády vrcholily změny ve společnosti, které započaly o desítky let dříve. Významné změny lze pozorovat již za vlády Niuserreha (např. Bárta 2013b: 171–172), avšak postupná proměna společnosti pokračovala i nadále právě ve druhé polovině 5. dynastie. Nejpozději během Džedkareova panování byl zaveden úřad „představeného Horního Egypta“. Ten měl králi zajistit lepší kontrolu nad jižní částí země, kde postupně sílily místní elity (Baer 1960: 274; Strudwick 1985: 340; Bárta 2013a: 272; Bárta 2013b: 171). Změnu ve vztahu mezi králem a jeho hodnostáři lze pozorovat i v jejich životopisných nápisech. V nich se postupně namísto panovníka stával ústřední postavou a strůjcem vlastního úspěchu samotný hodnostář. Tuto změnu v biografických nápisech lze zaznamenat právě za Džedkareovy vlády (Kloth 2002: 254; Vymazalová, *v tisku*).

Navzdory nepochybnému významu Džedkareovy vlády máme dnes jen velmi málo dokladů o samotné osobě tohoto panovníka a nejdůležitější z pramenů, tedy jeho pyramidový komplex, dlouho nebyl adekvátně prozkoumán a v úplnosti publikován (viz např. Verner 1997: 284–291). V okolí králova zádušního monumentu se navíc rozkládá pohřebiště z jeho doby, kde můžeme očekávat hrobky členů jeho nejbližší rodiny a snad i vysokých hodnostářů z jeho vlády. Právě jeho památník a okolní pohřebiště přitom můžou vydat mnoho informací o jeho osobě a rodině a pomoci objasnit změny, k nimž v jeho době docházelo.

VÝZKUM DŽEDKAREOVA PYRAMIDOVÉHO KOMPLEXU

Na rozdíl od většiny pyramidových komplexů egyptských panovníků, které zkoumali zahraniční odborníci, byl monument krále Džedkarea odkryt domácími archeology. Dlouho nicméně zůstával stranou pozornosti. Zatímco jiné, lépe dochované památky byly horečně odkrývány již v počátcích egyptologického bádání, zde byl v 19. století proveden pouze zběžný průzkum. John Perring (Vyse 1842: 51–52) pořídil základní popisy památky a Karl R. Lepsius (1897: 198) označil královu pyramidu číslem L37 a vedlejší, menší pyramidu číslem L38. Ani věhlasní francouzští egyptologové August Mariette a Gaston Maspero, jimž se roku 1880 podařilo proniknout do pohřební komory (viz Maragioglio – Rinaldi 1977: 64; Megahed 2011a: 617), nejevili o komplex další zájem, jelikož v pohřební komoře neodhalili přítomnost Textů pyramid.

Krátce po 2. světové válce byl tehdejší Památkovou správou zahájen projekt na výzkum pyramid, jež do té doby zůstaly víceméně nedotčeny. Vedle Snofruových monumentů v Dahšúru z doby 4. dynastie byl k průzkumu vybrán i Džedkareův pyramidový komplex. Projekt tehdy vedl Abdel Salam Hussein a vykopávky prováděl mezi lety 1946 a 1949 (Moursi 1987: 185; obr. 2). V Džedkareově komplexu pronikl do nitra pyramidy a odkryl větší část zádušního chrámu (Drioton 1947: 520–521; Montet 1948: 48). Ačkoli byl chrám velice poničen, neboť již ve starověku sloužil jako snadný zdroj kvalitního stavebního materiálu, podařilo

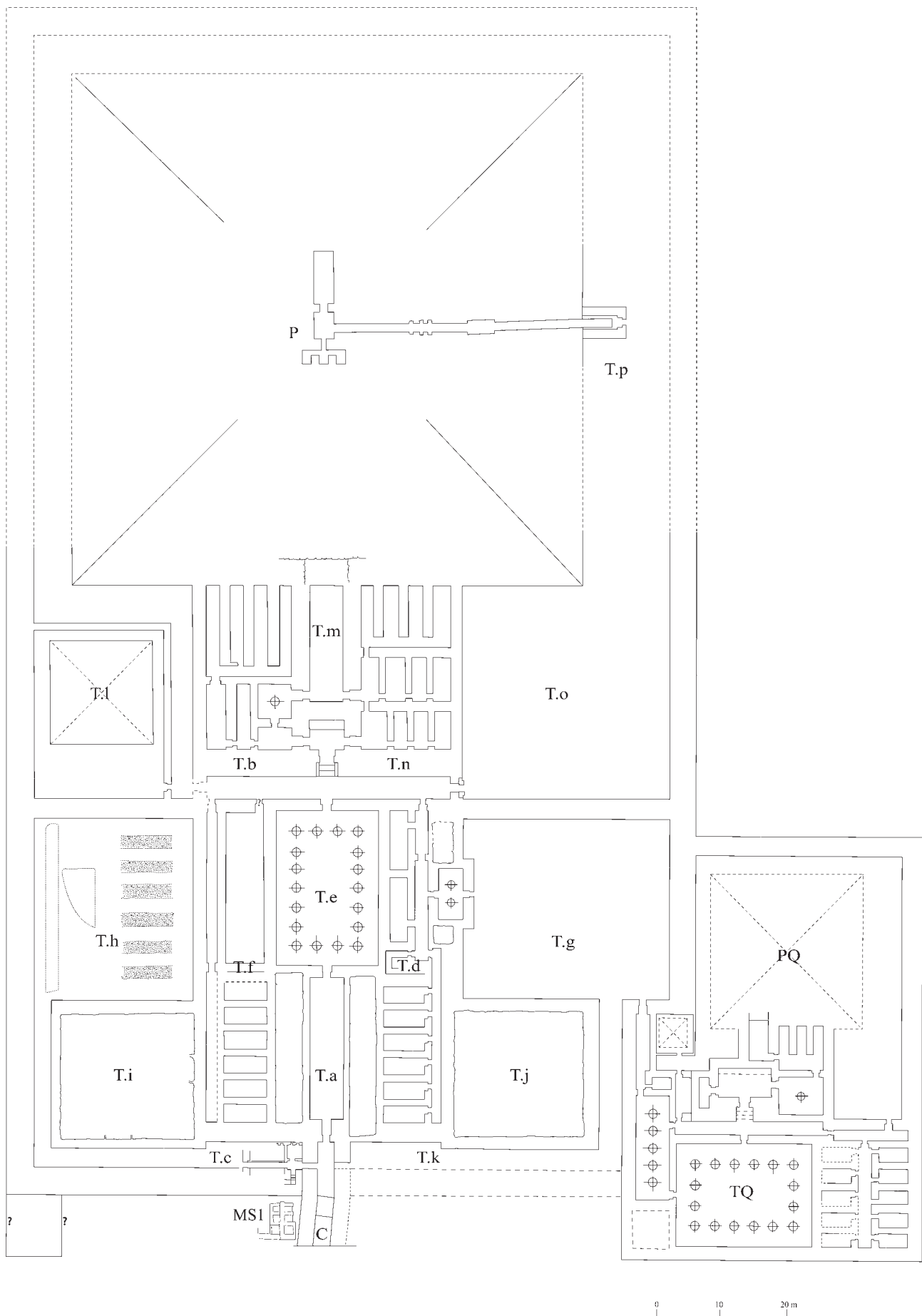
se Husseinovi shromáždit mnoho architektonických prvků a rovněž velké množství fragmentů reliéfní výzdoby, již starověcí zloději rozbili na malé kusy. Husseinova nečekaná smrt hned v následujícím roce však další úsilí na čas přerušila. Dokumentace pořízená během prací pod jeho vedením byla z větší části zřejmě ztracena a dnes není k dispozici (Fakhry 1959: 10; Megahed 2016b: 67). Část fotografií a krátkých poznámek uchoval Husseinův spolupracovník Alexandre Varille. Jeho archivní materiály dnes vlastní univerzita v Miláně, a to včetně nepříliš početných fotografií a krátkých poznámek z Džedkareova komplexu (Piacentini 2017;³ Megahed 2016b: 15). Výsledky Husseinova výzkumu nebyly nikdy publikovány (Varille 1947: 1–2; Varille 1954: 13, 17).

Trvalo dlouhých osm let, než výzkum Džedkareovy památky mohl pokračovat. Roku 1952 se po egyptské revoluci do čela Památkové správy poprvé postavili sami Egypťané a projekt výzkumu pyramid tehdy převzal Ahmad Fachrý (Megahed 2011a: 618). Mezi 30. listopadem a 31. prosincem 1952 odkryl další části králova zádušního chrámu a rovněž část komplexu královny, který se nachází hned v sousedství, a získal z něj další stovky reliéfních fragmentů a nálezů (Fakhry 1959: 10, 30–31; Moursi 1987: 188). Fachrý však stejně jako před ním Hussein zároveň pracoval v Dahšúru a tamější památky ze 4. dynastie pro něj byly, zdá se, o něco zajímavější. Výzkum Snofruovy pyramidy připravil k publikaci (Fakhry 1959), avšak výsledky své práce v Džedkareově komplexu již zveřejnit nestihl. Z jeho

Obr. 2 Výzkum Džedkareova pyramidového komplexu pod vedením Abdel Salama Husseina z pozůstalosti Alexandra Varilla (s laskavým svolením archivu Università degli Studi di Milano) / Fig. 2 Exploration of Djedkare's pyramid complex under Abdel Salam Hussein from the archive of Alexander Varille (courtesy of the Archives of Università degli Studi di Milano)

³ Některé z nedávno zveřejněných fotografií z Varillova archivu (Piacentini 2017) však nepocházejí z Džedkareova pyramidového komplexu, ale z jiných památek nacházejících se na sakkárské nekropoli.

Obr. 3 Plán Džedkareova pyramidového komplexu podle Maragiogli a Rinaldiho (1977: tav. 16, fig. 1; kresba M. Megahed) /
 Fig. 3 Plan of Djedkare's pyramid complex according to Maragioglio and Rinaldi (1977: tav. 16, fig. 1; drawing M. Megahed)

dokumentace jsou dnes k dispozici krátké poznámky z připravovaného rukopisu⁴ a rovněž fotografie pořízené během výzkumu. Ty se nacházejí v Orientálním ústavu v Chicagu v pozůstalosti Klause Baera, neboť se Fachrího výzkumu účastnil během svého studijního pobytu v Egyptě (Megahed 2016b: 15, 68; také Wilfong 1993: 290).

V následujících desetiletích pokračoval výzkum Džedkareova komplexu jen sporadicky. V 60. letech zde pořídili základní dokumentaci italští architekti Vito Maragioglio a Celeste Rinaldi a následně zveřejnili první plán této památky (Maragioglio – Rinaldi 1962: tav. 5; Maragioglio – Rinaldi 1977: tav. 16; viz zde obr. 3).

Roku 1980 pracoval v severní části králova zádušního chrámu Mahmúd Abdel Razek (Leclant 1982: 67[q]) a v roce 1986 vyčistil Salah El-Naggar (1999: 102) vstup do královy pyramidy a sestupnou chodbu vedoucí do nitra.

V letech 2001 a 2002 v Džedkareově komplexu krátce působila francouzská expedice vedená Bernardem Mathieu a prováděla rekonstrukční a dokumentační práce uvnitř pyramidy i v zádušním chrámu (Mathieu 2001: 545–546; Mathieu 2002: 527).

Z celých pěti desetiletí, během nichž po částech probíhal výzkum Džedkareova památníku, byly publikovány pouze velice kusé informace. Mohamed Moursi (1987) seznámil veřejnost s několika fragmenty reliéfní výzdoby pocházejícími z Fachrího výzkumu menšího, královnina komplexu a následně ve dvou člancích zveřejnil také stručnou informaci o jedné z hrodek z 6. dynastie, kterou Fachrí odkryl u západního konce Džedkareovy vzestupné cesty, jakož i popis několika souvisejících nálezů (Moursi 1988a a 1988b). Odkazy na Fachrího objevy najdeme také v práci Klause Baera o vývoji státní správy ve Staré říši (Baer 1960: 299) či ve studii Helen Jacquet-Gordon uvádějící s Fachrího svolením doklady o králových zádušních doménách (Jacquet-Gordon 1962: 160, no. 1). Naprostá většina dokladů odkrytých v Džedkareově komplexu však zůstala odborníkům nedostupná a postupně se vytratilo i povědomí o tom, kde se nacházejí nálezy z dřívějších výzkumů. Systematické práce v Džedkareově pyramidovém komplexu byly pod egyptským vedením obnoveny roku 2010 (Megahed 2016b: 70) a pokračují doposud. Přestože jde o výzkum Ministerstva pro památky Egypta, probíhá v úzké spolupráci s ČEgÚ FF UK, neboť v něm vedoucí tohoto projektu dlouhodobě působí. Díky této úzké spolupráci mezi egyptským týmem a českými kolegy je možné podstatně rozšířit naše poznatky o 5. dynastii o doklady z jižní Sakkáry, jež dosud nebyly odborníkům dostupné.

HLEDÁNÍ ZTRACENÝCH DOKLADŮ

Roku 2008 získal autor tohoto článku povolení tehdejší Nejvyšší rady pro památky Egypta (dnes Ministerstvo

pro památky Egypta) zdokumentovat a publikovat nálezy z předchozích egyptských výzkumů Džedkareova pyramidového komplexu. Tou dobou však nebylo známo, kde se nálezy nacházejí, a trvalo několik let, než se podařilo jejich osud vystopovat.

Stovky reliéfních fragmentů a dalších objevů, jež během svých výzkumů shromáždili Hussein a Fachrí, byly z původního uskladnění v blízkosti králova komplexu převezeny do Gízy. Zde byly v roce 1961 uloženy do dřevěných beden vystlaných bavlnou a očíslovány. Číslování přitom nezohledňuje, které z těchto fragmentů objevil Hussein a které Fachrí, přípisky na bednách však rozlišují nálezy z královnina a králova komplexu (Megahed 2016b: 16–17). Některé z těchto beden byly později převezeny do Egyptského muzea v centru Káhiry a část z nich odtud v roce 2007 putovala do nově postaveného skladu ve 150 km vzdáleném Atfíhu.

V letech 2010–2011 se podařilo postupně pořádit základní dokumentaci pro předběžné zpracování těchto nálezů, avšak jejich umístění v několika od sebe vzdálených skladech znemožnilo fyzické srovnání možných spojů. Díky usilovnému snažení se později podařilo získat příslušná povolení a v letech 2012–2018 postupně přesunout všechny bedny s nálezy z Gízy, Atfíhu i Egyptského muzea do centrálního skladu Ministerstva pro památky Egypta přímo v Sakkáře (Megahed 2016b: 17).

Kromě egyptských výzkumů byla další část reliéfních fragmentů získána během dvou krátkých francouzských sezón v letech 2001–2002, kdy proběhla revize výsypek z dřívějších výzkumů. Tyto fragmenty se podařilo roku 2015 převést do skladu v blízkosti Džedkareova pyramidového komplexu (Megahed 2016b: 18).

DOKUMENTACE VÝZDOBY DŽEDKAREOVA PYRAMIDOVÉHO KOMPLEXU

Mezi nálezy pocházejícími z dřívějších egyptských výzkumů byly ve skladech Ministerstva pro památky Egypta objeveny a zdokumentovány také keramické nádoby či zlomky plastik. Z králových soch, kdysi umístěných v jeho zádušním chrámu, se dochovaly pouze malé zlomky jedné sochy vyrobené z egyptského alabastru. Zachycovala sedícího panovníka oděného v plisované sukničce (Megahed 2016a: 31–32).

V mnohem lepším stavu se dochovaly vápencové plastiky v podobě ležících sfing a sedících lvů (Megahed 2016a: 27–31), jež představovaly součást výzdoby králova zádušního chrámu (obr. 4). Přesné místo jejich objevu není bohužel známo a dosud ani není zřejmé, v které části chrámu mohly být původně umístěny. V této souvislosti je zajímavé zmínit životopisný nápis hodnostáře Kaiemceneneta z jeho hrobky v Sakkáře (D7, Porter – Moss – Málek 1979: 489; Schott 1977: 448). Ten popisuje, jak král Džedkare Kaiemceneneta pověřil, aby v jeho zádušním komplexu nechal vztyčit

⁴ Autor by rád poděkoval profesorce Ole el-Ogazy (Káhirská univerzita, Fakulta archeologie), která mu tyto Fachrího poznámky zpřístupnila.

Obr. 4 Socha lva z Džedkareova pyramidového komplexu (foto M. Megahed) / Fig. 4 Statue of a lion from Djedkare's pyramid complex (photo M. Megahed)

sfingu na její podstavec⁵ poté, co byla přivezena na lodi. Kaiemcenenetovým úkolem bylo celý projekt připravit a poté jej zorganizovat (Schott 1977: 448). Nelze však bohužel prokázat, zda sfinga z Kaiemcenenetova nápisu byla některou z těch, které se nám dochovaly dodnes (Megahed 2011b: 31).

Mezi doklady vynikají takzvané sochy zajatců. Dochovaly se tři části a pocházejí nejméně ze dvou, zřejmě však ze tří různých soch (Megahed 2016a: 26–27). Mají podobu klečících mužských postav s pažemi svázanými za zády a jen jeden zlomek zachycuje horní část těla s hlavou Asijce. Sochy zajatců symbolizovaly poražené nepřátele Egypta a odkazovaly na královskou ideologii, podle níž bylo porážení nepřátel součástí panovníkovy snahy o potlačení nebezpečných sil chaosu, jež bez ustání ohrožovaly egyptský řád *maat* (k zajatcům viz také Megahed 2016a: 26 s další bibliografií k tématu; Prakash 2018).

Kromě zmíněných soch bylo během dřívějších výzkumů egyptských a francouzské expedice v Džedkareově pyramidovém komplexu shromážděno zhruba 2 500 fragmentů reliéfní výzdoby (Megahed 2016b: 89). Jsou to různě velké kusy vápence s nízkým reliéfem a pocházejí jak z králova, tak z královnina okrsku. Přestože byla výzdoba již ve starověku rozbita na malé kusy a žádné vyobrazení se nedochovalo úplné, motivy typické pro výzdobu pyramidových komplexů té doby lze rozlišit. Najdeme zde tedy části vyobrazení krále Džedkarea ve společnosti bohů (obr. 5), vítězství panovníka nad nepřátem, oslavy královského jubilea, procesí božstev či královy zádušních domén, obětování zvířat

nebo motiv hvězd, který kdysi zdobil strop ve všech částech králova zádušního chrámu (Megahed 2016b: 89–263, 266–268; Megahed 2018). Vedle typických scén však můžeme najít i zcela výjimečné motivy. Patří k nim zejména malý zlomek nesoucí část zobrazení obřizky krále a jeho ducha; je dokladem takzvané legendy o božském zrození panovníka (Megahed 2016b: 131–139). Dříve byla tato legenda doložena jen v královských monumentech Nové říše z druhé poloviny 2. tisíciletí př. Kr., v nedávné době však byly nalezeny doklady pocházející ze Střední říše a nyní se díky materiálu z Džedkareova pyramidového komplexu podařilo prokázat, že koncept božského zrození panovníka byl součástí královské ideologie, představ o královském majestátu egyptských panovníků přinejmenším od poloviny 3. tisíciletí př. Kr. (Megahed – Vymazalová 2011 a 2015).

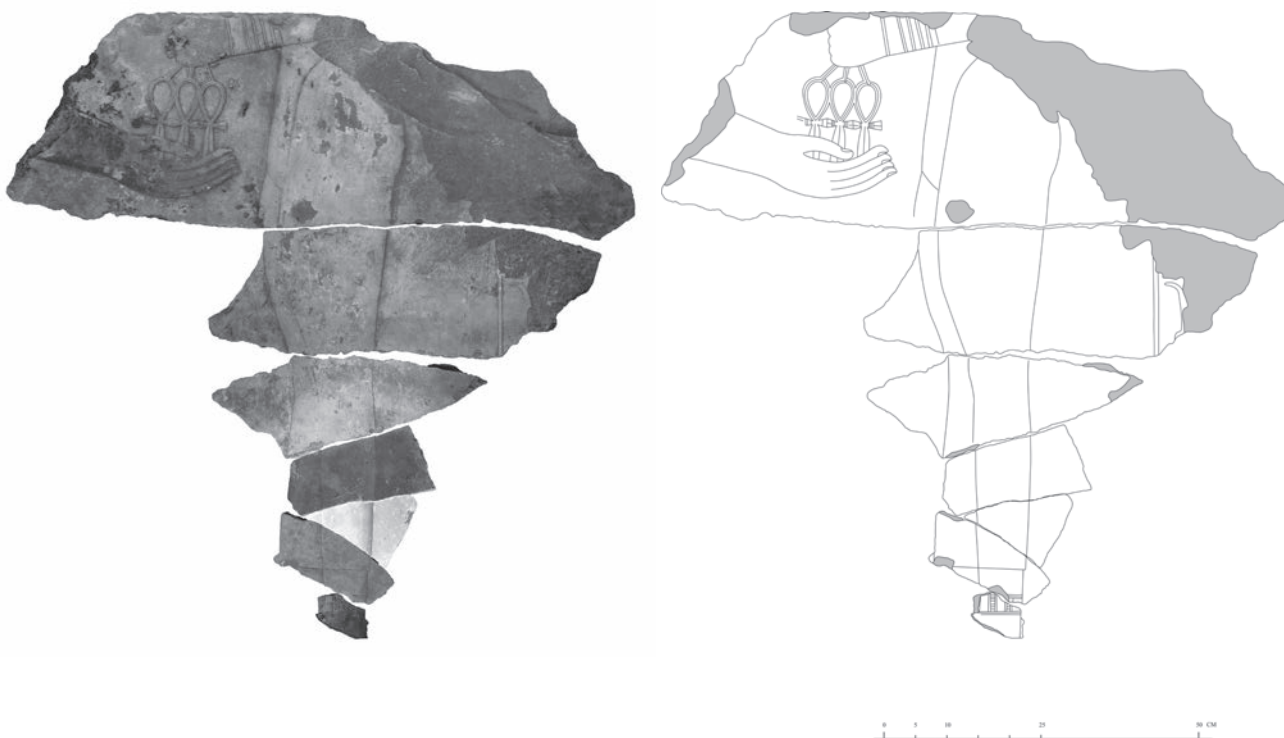
Dalším významným dokladem nalezeným mezi zlomky reliéfní výzdoby je částečné vyobrazení boha Usira, které představuje nejstarší dochované zobrazení tohoto boha vůbec (Megahed 2016b: 192–163; také Griffiths 1980: 44, 236–237; Eaton-Krauss 1987: 233–236; Lorton 1985: 114). Usir byl uctíván jako vládce podsvětí a v egyptských dokladech se začíná objevovat zhruba v polovině 5. dynastie, tedy v době výrazných společenských změn (viz např. Bárta 2013a: 268; Smith 2017: 128). Na rozdíl od obvyklé podoby Usira coby mumie s dolnoegyptskou korunou – ta se v egyptské ikonografii stala téměř pravidlem – zachycuje zlomek z Džedkareova komplexu tohoto boha v lidské podobě (obr. 6; Megahed 2016b: 199–201).

TERÉNNÍ VÝZKUM DŽEDKAREOVA PYRAMIDOVÉHO KOMPLEXU

Důkladný výzkum samotného pyramidového komplexu byl zahájen roku 2010 a jeho hlavním cílem bylo pořídit podrobnou dokumentaci dochované architektury této památky. Plán komplexu, jež publikovali Maragioglio a Rinaldi na základě svých pozorování a měření, totiž obsahuje řadu nepřesností a některé části jsou vysloveně nejasné (Maragioglio – Rinaldi 1962: tav. 6; Maragioglio – Rinaldi 1977: tav. 16). Je proto zapotřebí jednotlivé části komplexu postupně odkrývat a zachytit jejich přesnou podobu tak, jak se dochovala. I navzdory ničivé aktivitě starověkých zlodějů kamene je na zbytcích podlahy a dlažby možné při podrobném prozkoumání odhalit celou řadu detailů, a to včetně linií bývalých stěn chrámu, veřejí, prohlubní sloužících k závěsu dveří, či dokonce otisků, jež dveřní křídla zanechala na podlaze chrámu. Tyto detaily nám pomáhají rekonstruovat původní plán zádušního chrámu.

V roce 2010 se hlavním cílem výzkumu stala dokumentace menšího pyramidového komplexu královniny. Ten byl vybudován severovýchodně od Džedkareova zádušního chrámu. Identita jeho majitelky zůstávala již

⁵ Text udává, že podstavec měřil pět loktů, avšak není zřejmé, zda šlo o údaj označující jeho délku nebo výšku.

Obr. 5 Fragments s částí vyobrazení krále Džedkarea, jak dostává život od bohyně (foto a kresba M. Megahed) / Fig. 5 Fragments with a part of a depiction of King Djedkare receiving life from a goddess (photo and drawing M. Megahed)

od prvních egyptských výzkumů neznámá, avšak rozměry její pyramidy i pro královnu nezvyklé architektonické prvky použité v zádušním chrámu naznačovaly na velký význam této ženy (viz níže). Během první, pouhý měsíc trvající sezóny byla zdokumentována severozápadní část královnina zádušního chrámu, včetně pozůstatků obětní místnosti – její podlaha z egyptského alabastru byla starověkými zloději kamene rozbita na malé kousky (Megahed 2011a). Druhá sezóna, zahájená 22. 1. 2011, byla již po třech dnech přerušena takzvanou lotosovou revolucí a ta bohužel znemožnila další pokračování výzkumu (Megahed 2016b: 70). Během revolučních dnů se Džedkareův pyramidový komplex stal obětí moderních vandalů, neboť přímo na vzestupné cestě končící na okraji vesnice Sakkára tehdy vyrostla ilegálně postavená mešita (Megahed 2011b: 27; Jánosi – Megahed 2015: 52). Východní konec vzestupné cesty je tak nenávratně ztracen. V důsledku tohoto ohrožení se dokumentační práce v roce 2013 přesunuly z královnina do králova komplexu (Megahed 2016b: 70; Megahed – Jánosi 2017: 237).

V následných kratších sezónách se podařilo postupně odhalit a podrobně zdokumentovat velkou část králova zádušního chrámu. Ten tvoří jakýsi předěl ve vývoji královské architektury Staré říše, neboť Džedkareova vláda byla dobou změn, jež zatím nedokážeme plně pochopit. Na rozdíl od svých předchůdců Džedkare zřejmě nepostavil tehdy obvyklý sluneční chrám, který by byl funkčně propojen s jeho zádušním kultem, jak bylo zvykem již od Veserkafa, zakladatele 5. dynastie (viz např. Verner 2014: 199–226; Voss 2004). Zároveň byl Džedkare posledním panovníkem, jenž v pohřební komoře nemá Texty pyramid – ty se poprvé objevují až

v pohřební komoře jeho nástupce Venise (pro Texty pyramid např. Faulkner 1969; Allen 2005). Obě tyto skutečnosti spolu mohou souviset, neboť proměna podoby královských památek nejspíše odráží vývoj královské ideologie a náboženských a posmrtných představ na konci 5. dynastie (např. Janák – Vymazalová – Coppens 2011: 441–442).

Na první pohled obsahoval Džedkareův pyramidový komplex všechny potřebné architektonické rysy typické pro ostatní pyramidové komplexy králů Staré říše (k vývoji podoby těchto komplexů viz zejména Maragioglio – Rinaldi 1977: 64–96; Megahed 2016b: 70–87; také Stadelmann 1997: 180–184; Lehner 1997: 153–154; Verner 1997: 284–291; Verner 2002: 324–329). Ze vzestupné cesty, vedoucí od východu z údolního chrámu, se vstupovalo do zádušního chrámu monumentální vstupní sítí (Megahed – Jánosi 2017: 241–245). Ta dávala přístup do otevřeného dvora (Megahed – Jánosi 2017: 243; Megahed – Jánosi – Vymazalová 2019). Jižně i severně od nich se nacházela řada chodeb a místností, jež sloužily především jako sklady. Západně od otevřeného dvora tvořila příčná chodba předěl mezi vnější a vnitřní částí zádušního chrámu. Součástí vnitřní části byla kaple s pěti nikami, kde byly kdysi umístěny královny kultovní sochy, takzvaná čtvercová předsíň (Megahed – Jánosi 2017: 243–245; Megahed 2016b) a zejména obětní síň, nacházející se ve východozápadní ose královny pyramidy na jejím úpatí. Ta byla na severu i na jihu obklopena dalšími sklady (Megahed – Jánosi 2017: 245–246). Z příčné chodby navíc bylo možné vstoupit na jihu do okrsku kultovní pyramidy a na severu do dvora. Ten vedl dále k severní kapli chránící vstup do podzemí pyramidy (Megahed 2016b: 73;

Megahed – Jánosi 2017: 246). Za pozornost stojí neobvyklý, takzvaný severní portik, tedy postranní vstup nacházející se severně od otevřeného dvora. Tento vchod, v němž se dochovaly jámy kdysi obsahující patky dvou sloupů (Megahed – Jánosi 2017: 239), umožňoval spojení mezi královým zádušním chrámem a královniným komplexem (Megahed 2016b: 80).

V mnoha částech Džedkareova pyramidového komplexu se panovník rozhodl použít nestandardní stavební materiál. V nebývale velké míře zde v mnoha místnostech najdeme podlahy z egyptského alabastru (pro tento typ kalcitu viz např. Klemm – Klemm 2008: 147–166); kromě obětní síně, příčné chodby a dalších místností a chodeb v zádušním chrámu (Megahed 2016b: 79, 80, 84; Jánosi – Megahed 2015: 57; Megahed – Jánosi 2017: 240, 243) měl alabastrovou dlažbu také otevřený dvůr (Megahed 2016b: 79; Megahed – Jánosi – Vymazalová 2019). Džedkareovi předchůdci přitom pro dláždění otevřeného dvora preferovali tmavé typy tvrdého kamene, zejména bazalt, neboť symbolizoval černou zemi a její úrodnost (viz např. Verner 2002: 315; Aston – Harrell – Shaw 2000: 24). Důvod k volbě egyptského alabastru v Džedkareově komplexu mohl být na jednu stranu čistě osobní, podle Miroslava Vernera (2014: 180) šlo o snáze dostupný materiál, avšak nelze vyloučit, že tato volba odráží symboliku, kterou zatím nedokážeme plně pochopit.

Džedkareův pyramidový komplex zahrnuje také neobvyklé součásti a stavby. V první řadě jde o takzvané masivy, tyčící se v severovýchodní a jihovýchodní části komplexu (Megahed 2016b: 85–86). Jde o čtvercové struktury bez zjevného vstupu, jež byly kdysi obloženy bílým vápencem a zdobeny konkávní římsou (Jánosi – Megahed 2015: 59–60). Odborníci se dříve pokusili o interpretaci těchto masivů coby protopylonů (Sourouzian 1981: 143–144). Nové výzkumy však na vápencových blocích, z nichž jsou masivy postaveny, odhalily existenci stavebních značek. Tyto značky se na jižním a severním masivu liší a po důkladné analýze snad bude možné pochopit význam těchto dvou staveb lépe (pro jižní masiv viz Megahed – Jánosi – Vymazalová 2017: 38–39, fig. 6; značky ze severního masivu nejsou dosud publikovány).

Průzkum okolí jižního masivu v roce 2014 a 2017 odhalil, že k němu vedla hojně používaná chodba. Směřovala od západního konce vzestupné cesty k platformě přístupné vchodem opatřeným těžkými dřevěnými dveřmi, jež zanechaly zřetelné stopy na vápencové podlaze (Megahed – Jánosi 2017: 239–241). Pasáž umožňovala přístup k samostatně stojící stavbě umístěné mezi jižní částí zádušního chrámu a vnější obvodovou zdí komplexu (Megahed – Jánosi – Vymazalová 2018: 36–40). Tato budova obsahovala pět dlouhých úzkých místností, je však dnes zničena natolik, že její přesnou

Obr. 6 Zlomek vyobrazení boha Usira z Džedkareova pyramidového komplexu (foto M. Megahed) / Fig. 6 Fragment of a depiction of the god Osiris from Djedkare's pyramid complex (photo M. Megahed)

Obr. 7 Pohled na severní část Džedkareova pyramidového komplexu prozkoumanou v roce 2018 (foto H. Vymazalová) / Fig. 7 View of the northern part of Djedkare's pyramid complex, explored in 2018 (photo H. Vymazalová)

podobu nelze zrekonstruovat a její funkce nám zůstává neznámá. Z ostatních pyramidových komplexů Staré říše není znám žádný podobný doklad (Megahed – Jánosi – Vymazalová 2018: 39).

Také uvnitř pyramidy lze nalézt další inovativní rys, totiž takzvaný serdáb. Jde o místnost se třemi nevelkými výklenky. Nachází se východně od předsíně, tedy „za“ obětní síní zádušního chrámu (Megahed 2016b: 74–76; Maragioglio – Rinaldi 1977: 68, 70; Stadelmann 1997: 180). Serdáb je poprvé doložen právě v Džedkareově pyramidě, avšak zdá se, že mohl být již součástí pyramidy jeho předchůdce Menkauhora (Hawass 2010: 157; Verner 2014: 176–177). Význam této nové místnosti v podzemí pyramidy není zcela zřejmý, pravděpodobně je možné jej spojit se vzestupem Usirova kultu ve druhé polovině 5. dynastie (Mathieu 1997: 294–302; Verner 2014: 178; Megahed 2016b: 75–76).

Jednou ze zásadních otázek spojených s Džedkareovým pyramidovým komplexem je podoba severní části jeho okrsku v místě, kam směřuje severní portik (Megahed 2016b: 80). Tato část komplexu nebyla dřívějšími expedicemi nikdy plně zkoumána, a její plán je proto spekulativní (viz obr. 3). Krátký výzkum pod vedením Mahmúda Abdel Razeza v 80. letech 20. století, zaměřený na okolí severního portiku, odhalil přítomnost cihlových struktur a rovněž pozůstatky pohřbů, dřevěných a keramických rakví a sochy kober (Leclant 1982: 67[q]).

Tento prostor byl plně prozkoumán až v roce 2018 (obr. 7). Byly zde odhaleny pozůstatky činnosti z konce Staré říše a 1. přechodné doby, související zřejmě s udržováním zádušního kultu panovníka, a rovněž rozsáhle využívané pohřebiště s pohřby datovanými od konce 2. přechodné doby až po Ptolemaiovské a Římské období (Megahed – Jánosi – Vymazalová 2019). Nálezy z tohoto prostoru jsou na rozdíl od dříve prozkoumaných částí Džedkareova komplexu velmi početné a dosud probíhá jejich zpracování. Výsledky této práce jsou pro egyptology nesmírně cenné, neboť představují doklad vývoje staroříšských královských monumentů v období stovky i tisíce let po smrti jejich majitelů.

PAMÁTNÍK DŽEDKAREOVY KRÁLOVNY

Jedním z největších tajemství, jež až dosud podněcovaly zvědavost egyptologů, je identita majitelky menšího pyramidového komplexu postaveného severovýchodně od králova zádušního chrámu (viz obr. 3). Předchozí egyptské výzkumy odhalily část jejího zádušního chrámu východně od její pyramidy (Fakhry 1959: 30–31; Moursi 1987: 186). Zároveň egyptologové pronikli do přístupové chodby vedoucí k pohřební komoře (Fakhry 1959: 31), nemáme však žádný záznam o tom, že by některý z nich dospěl až do komory samotné.

Stejně jako králův zádušní chrám byl i ten královnin silně poničen starověkými zloději kamene a mnohé jeho části se nedochovaly. Dosud byly zveřejněny dva plány tohoto komplexu (Maragioglio – Rinaldi 1962: tav. 5; Maragioglio – Rinaldi 1977: tav. 15; Moursi 1987: 188, Abb. 2), vzájemně si však ne zcela odpovídají (Megahed 2011a: 620). Během krátké sezóny v roce 2010 byla odkryta a zmapována severozápadní část královnina zádušního chrámu (Megahed 2011a), další práce však proběhly až v poslední archeologické sezóně. V roce 2018 byla zkoumána severní část králova okrsku (viz výše) a práce dosáhly až do okrsku královny a k jižní stěně její pyramidy (Megahed – Jánosi – Vymazalová 2019). Až po odstranění několika metrů zasypu bylo totiž zřejmé, kde jeden komplex končí a druhý začíná, a bylo možné poprvé zdokumentovat dochované zbytky architektury.

Výzkum ukázal, že zádušní chrám byl umístěn na východním úpatí královniny pyramidy, tak jak bylo tehdy zvykem, a další místnosti a součásti jejího chrámu se nacházely podél její jižní strany. Královnin komplex přitom nebyl architektonicky přímo propojen s tím královým, jak se zdálo z dříve navržených plánů (viz výše), nýbrž stál zcela samostatně. Úzké funkční propojení obou komplexů je nicméně jasně patrné, neboť do toho královnina se nevstupovalo z východu, jak bylo tehdy obvyklé, nýbrž od jihu. Vstup do jejího chrámu se nacházel přímo naproti králově severnímu

portiku a z něho se vstupovalo do kaple se třemi nikami a dále do celé řady dalších místností a chodeb (Megahed – Jánosi – Vymazalová 2019). Jde o zcela neobvyklé uspořádání chrámu, které vyzdvihuje spojení mezi osobou krále a královny (i v jejich zádušním kultu).

O velké důležitosti této královny odborníci již dlouho vedli diskuse. Má totiž největší dosud objevený komplex ze všech královen Staré říše (Fakhry 1959: 31; Maragioglio – Rinaldi 1977: 98; Moursi 1987: 187) a východní část jejího zádušního chrámu obsahuje několik neobvyklých rysů, jež naznačují důležitou roli, kterou tato žena hrála v závěru 5. dynastie (Maragioglio – Rinaldi 1977: 98; Jánosi 1989; Megahed 2016b: 56–58; Baud 1999: 624, no. 276). Dosud mohli odborníci jen spekulovat, zda byla tato královna Džedkareovou matkou (např. Callender 2011: 193), nebo jeho manželkou (Fakhry 1959: 10; Seipel 1980: 221), či dokonce sama usedla na trůn (viz např. Baer 1960: 299; Stadelmann 1987: 256–257; Jánosi 1989: 201).

Výzkum v roce 2018 přinesl o osobě Džedkareovy královny zcela zásadní doklady. Na dvou vápencových fragmentech reliéfní výzdoby z jižní části jejího okrsku se totiž podařilo identifikovat její jméno a titul. O několik měsíců později byl nalezen také jeden ze dvou sloupů, jež kdysi podpíraly strop vstupu do jejího komplexu (obr. 8), a nese neporušený nápis „ta, jež vidí Hora a Sutecha, velká žezla *hetes*, velká přízní, královská manželka, jeho milovaná Setibhor“. Tento nápis na sloupu

Obr. 8 Portik se sloupem z červené žuly nesoucím jméno Džedkareovy manželky (foto H. Vymazalová) / Fig. 8 Portico with a red granite column, bearing the name of Djedkare's wife (photo H. Vymazalová)

z červené žuly definitivně potvrdil jméno majitelky tohoto nezvyklého komplexu, ale také její postavení coby Džedkareovy manželky. Zda byla Setibhor matkou Venise, jak se odborníci domnívali, nelze v tuto chvíli prokázat. Velikost jejího komplexu i neobvyklé rysy jejího chrámu, jež nesou královskou konotaci, nepochybně můžeme připsat již vládě samotného Džedkarea. Nejpravděpodobnější se proto jeví možnost, že Setibhor byla nositelkou čisté královské krve a že sňatek s ní měl podpořit Džedkareův nárok na egyptský trůn. Jaký je původ samotného Džedkarea, prozatím nevíme. Nelze však vyloučit, že další výzkumy v oblasti králova pyramidového komplexu v jižní Sakkáře odhalí další cenné doklady o královské rodině v závěru 5. dynastie.

NA ZÁVĚR

Výzkum egyptské expedice v jižní Sakkáře, jehož se účastní i odborníci z ČEgÚ FF UK, zdaleka není u konce a bude pokračovat i v příštích letech. Již nyní však Džedkareův pyramidový komplex potvrdil předpoklad, že jeho pečlivou dokumentací bude nejen možné pořídit jeho přesný plán, ale rovněž nalézt nové doklady, jež napomohou vyřešit mnohé otázky ohledně konce 5. dynastie. Kromě toho nám výzkum Džedkareova komplexu dává nahlédnout i do pozdějších období egyptských dějin. Většina královských památek Staré říše sloužila v pozdějších obdobích, a to mnohdy již od Střední říše, k pohřbívání a masivní těžbě stavebního kamene. Když však byly tyto monumenty začátkem 20. století či o něco později zkoumány, hlavní důraz byl kladen na odkrytí dochované architektury a shromažďování fragmentů reliéfní výzdoby pocházejících z dávno zničených stěn těchto chrámů. Sekundární pohřby či pozdější cihlové struktury tehdy stály stranou pozornosti a podrobně dokumentovány nebyly. Z tohoto důvodu představuje výzkum Džedkareova pyramidového komplexu pro odborníky, kteří zkoumají královské monumenty Staré říše, jedinečnou možnost poznat hlouběji vývoj těchto památek v úplnější podobě.

LITERATURA:

Allen, James P.

2005 *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*, Atlanta: Society of Biblical Literature [Writings from the Ancient World 23].

Aston, Barbara – Harrell, James – Shaw, Ian

2000 „Stone“, in: Nicholson, Paul T. – Shaw, Ian (eds.). *Ancient Egyptian Materials and Technology*, Cambridge: Cambridge University Press, s. 5–77.

Baer, Klaus

1960 *Rank and Title in the Old Kingdom. The Structure of the Egyptian Administration in the Fifth and Sixth Dynasties*, Chicago: University of Chicago Press.

Bárta, Miroslav

2013a „Egyptian Kingship during the Old Kingdom“, in: Hill, Jane A. – Jones, Philip – Morales, Antonio J. (eds.). *Experiencing*

Power, Generating Authority, Cosmos, Politics, and the Ideology of Kingship in Ancient Egypt and Mesopotamia, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, s. 257–283.

2013b „Kings, Viziers, and Courtiers: Executive Power in the Third Millennium B.C.“, in: Moreno García, Juan Carlos (ed.). *Ancient Egyptian Administration*, Leiden – Boston: Brill [Handbuch der Orientalistik 104], s. 153–175.

Baud, Michel

1999 *Famille royale et pouvoir sous l'Ancien Empire égyptien*, Le Caire: Institut français d'archéologie orientale [Bibliothèque d'étude 126].

Beckerath, Jürgen von

1997 *Chronologie des pharaonischen Ägypten*, Mainz: Philipp von Zabern [Münchener ägyptologische Studien 46].

Callender, Vivienne Gae

2011 *In Hathor's Image I. The Wives and Mothers of Egyptian Kings from Dynasties I–VI*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts.

Drioton, Étienne

1947 „Les travaux archéologiques du Service des antiquités de l'Égypte en 1946–47“, *Comptes rendus de l'Académie des inscriptions et belles-lettres* 91, s. 519–527.

Eaton-Krauss, Marianne

1987 „The earliest representation of Osiris?“, *Varia Aegyptiaca* 3/3, s. 233–236.

El-Naggar, Salah

1999 *Les voutes dans l'architecture de l'Égypte ancienne*, Caire: Institut français d'archéologie orientale [Bibliothèque d'étude 128].

Fakhry, Ahmed

1959 *The Monuments of Sneferu at Dahshur I. The Bent Pyramid*, Caire: General Organization for Government Printing Offices.

Faulkner, Raymond O.

1969 *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*, Oxford: Clarendon Press.

Griffiths, J. Gwyn

1980 *The Origins of Osiris and his Cult*, Leiden: Brill [Studies in History of Religion 40].

Hawass, Zahi

2010 „The Excavations of the Headless Pyramid, Lepsius XXIX“, in: Hawass, Zahi – Der Manuelian, Peter – Hussein, Ramadan (eds.). *Perspectives on Ancient Egypt. Studies in Honor of Edward Brovarski*, Le Caire: Conseil suprême des antiquités de l'Égypte [Supplément aux Annales du Service des antiquités de l'Égypte 40], s. 153–170.

Jacquet-Gordon, Helen

1962 *Les noms des domaines funéraires sous l'Ancien Empire égyptien*, Le Caire: Institut français d'archéologie orientale [Bibliothèque d'étude 34].

Janák, Jiří – Vymazalová, Hana – Coppens, Filip

2011 „The Fifth Dynasty 'sun temples' in a broader context“, in: Bárta, Miroslav – Coppens, Filip – Krejčí, Jaromír (eds.).

- Abusir and Saqqara in the Year 2010/1*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts, s. 430–442.
- Jánosi, Peter
1989 „Die Pyramidenanlage der ‘Anonymen Königin’ des Djedkare-Isesi“, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo* 45, s. 187–202.
- Jánosi, Peter – Megahed, Mohamed
2015 „Eine fast vergessene Pyramidenanlage. Der Grabbezirk des König Djedkare-Isesi“, *Antike Welt* 2, s. 51–60.
- Klemm, Rosemarie – Klemm, Dietrich
2008 *Stones and Quarries in Ancient Egypt*, London: British Museum Press.
- Kloth, Nicole
2002 *Die (auto-)biographischen Inschriften des ägyptischen Alten Reiches: Untersuchung zu Phraseologie und Entwicklung*, Hamburg: Helmut Buske Verlag [Beihefte des Studien zur Altägyptischen Kultur 8].
- Leclant, Jean
1982 „Fouilles et travaux en Égypte et au Soudan, 1979–1980“, *Orientalia* 51/1, s. 49–122.
- Lehner, Mark
1997 *The Complete Pyramids*, London: Thames and Hudson.
- Lepsius, Karl Richard
1897 *Denkmäler aus Aegypten un Aethiopien. Text I, Unteraegypten und Memphis*, Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Lorton, David
1985 „Considerations on the origin and name of Osiris“, *Varia Aegyptiaca* 1/3, s. 113–126.
- Maragioglio, Vito Giuseppe – Rinaldi, Celeste Ambrioglio
1962 *Notizie sulle Piramidi di Zedefra, Zedkara Isesi, Teti*, Torino – Rapallo: Artale – Canessa.
- 1977 *L'architettura delle piramidi menfite VIII*, Torino: Artale.
- Mathieu, Bernard
1997 „La signification du serdab dans la pyramide d'Ounas“, in Berger, Catherine – Mathieu, Bernard (eds.). *Études sur l'Ancien Empire et la nécropole de Saqqâra, dédiées à Jean-Philippe Lauer*, Montpellier: Université Paul Valéry [Orientalia Monspeliensia 9], s. 289–304.
- 2001 „Travaux de l'Institut français d'archéologie orientale en 2000–2001“, *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* 101, s. 449–610.
- 2002 „Travaux de l'Institut français d'archéologie orientale en 2001–2002“, *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* 102, s. 437–614.
- Megahed, Mohamed
2011a „The Pyramid Complex of ‘Djedkare's Queen’ in South Saqqara: Preliminary Report 2010“, in: Bárta, Miroslav – Coppens, Filip – Krejčí, Jaromír (eds.). *Abusir and Saqqara in the Year 2010*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts, s. 616–634.
- 2011b „Neue Forschungen im Grabbezirk des Djedkare-Isesi“, *Sokar* 22, s. 25–35
- 2016a „Sculptures from the pyramid complex of Djedkare Isesi at South-Saqqara. A preliminary report“, *Prague Egyptological Studies* XVII, s. 24–33.
- 2016b *The Pyramid Complex of Djedkare-Isesi at South Saqqara and its Decorative Program*, Prague: Charles University in Prague (nepublikovaná disertační práce).
- 2018 „Union with God: A Coronation Scene (?) from the Pyramid Complex of Djedkare“, in: Jánosi, Peter – Vymazalová, Hana (eds.). *The Art of Describing. The World of Tomb Decoration as Visual Culture of the Old Kingdom, Studies in Honour of Yvonne Harpur*, Prague: Charles University, Faculty of Arts, s. 249–259.
- Megahed, Mohamed – Jánosi, Peter
2017 „The pyramid complex of Djedkare at Saqqara–South – Recent results and future prospects“, in: Bárta, Miroslav – Coppens, Filip – Krejčí, Jaromír (eds.). *Abusir and Saqqara in the Year 2015*, Prague: Faculty of Arts, Charles University in Prague, s. 237–256.
- Megahed, Mohamed – Jánosi, Peter – Vymazalová, Hana
2017 „Djedkare's pyramid complex: Preliminary report of the 2016 season“, *Prague Egyptological Studies* XIX, s. 37–52.
- 2018 „Djedkare's pyramid complex: Preliminary report of the 2017 season“, *Prague Egyptological Studies* XXI, s. 34–44.
- 2019 „Djedkare's pyramid complex: Preliminary report on the 2018 season“, *Prague Egyptological Studies* XXIII, v tisku.
- Megahed, Mohamed – Vymazalová, Hana
2011 „Ancient Egyptian royal circumcision from the pyramid complex of Djedkare“, *Anthropologie* 49/2, s. 155–164.
- 2015 „The South-Saqqara Circumcision Scene: a Fragment of an Old Kingdom Birth-legend?“, in: Coppens, Filip – Janák, Jiří – Vymazalová, Hana (eds.). *7. Symposium zur ägyptischen Königsideologie: Royal versus Divine Authority. Acquisition, Legitimization and Renewal of Power*, Wiesbaden: Harrasowitz [Königtum, Staat und Gesellschaft früher Hochkulturen 4,4], s. 275–287.
- Montet, Pierre
1948 „Saqqara. Fouilles du Service des Antiquités“, *Chronique d'Égypte* 23, s. 45–50.
- Moursi, Mohamed
1987 „Die Ausgrabungen in der Gegend um die Pyramide des *DD-K3-R^c* „*Issj*“ bei Saqqara“, *Annales du Service des antiquités de l'Égypte* 71, s. 185–193.
- 1988a „Die Ausgrabungen in der Gegend um die Pyramide des *Dd-k3-r^c* „*Jssj*“ bei Saqqara II“, *Göttinger Miszellen* 105, s. 65–68.
- 1988b „Die Ausgrabungen in der Gegend um die Pyramide des *Dd-k3-r^c* „*Jssj*“ bei Saqqara III“, *Göttinger Miszellen* 106, s. 65–72.
- Piacentini, Patrizia
2017 „Excavating the Egyptological Archives of the Università degli Studi di Milano: The Varille documentation on the pyramid complex of Djedkare-Izezi at Saqqara“, in: Bárta, Miroslav – Coppens, Filip – Krejčí, Jaromír (eds.). *Abusir and Saqqara in the Year 2015*, Prague: Charles University, Faculty of Arts, s. 355–367.
- Porter, Bertha – Moss, Rosalind L. B. – Málek, Jaromír
1979 *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Statues, Reliefs and Paintings. III Memphis. Part 2. Saqqara to Dahshur*, Oxford: Griffith Institute.

Posener-Kriéger, Paule

1976 *Les archives du temple funéraire de Néferirkare-Kakai (Les papyrus d'Abusir). Traduction et commentaire I-II*, Le Caire: Institut français d'archéologie orientale du Caire [Bibliothèque d'étude 65].

Posener-Kriéger, Paule – de Cenival, Jean Louis

1968 *Hieratic Papyri in the British Museum. Fifth Series. The Abu Sir Papyri*, London: Trustees of the British Museum.

Prakash, Tara

2018 „Reconsidering the Bound Captive Statuettes from the Pyramid Complex of Raneferef“, *Journal of the American Research Center in Egypt* 54, s. 137–159.

Schott, Erika

1977 „Die Biographie des Ka-em-Tenenet“, in: Assmann, Jan – Feucht, Erika – Grieshammer, Reinhard (eds.). *Fragen an die altägyptische Literatur. Studien zum Gedenken an Eberhard Otto*, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, s. 443–461.

Seipel, Wilfried

1980 *Untersuchungen zu den ägyptischen Königinnen der Frühzeit und des Alten Reiches: Quellen und historische Einordnung*, Hamburg: Universität Hamburg (nepublikovaná disertační práce).

Smith, Mark

2017 *Following Osiris. Perspectives on the Osirian Afterlife from Four Millennia*, Oxford: Oxford University Press.

Sourouzian, Hourig

1981 „L'apparition du pylône“, *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* 81, s. 141–151.

Stadelmann, Rainer

1987 „Königinnengrab und Pyramidenbezirk im Alten Reich“, *Annales du Service des antiquités de l'Égypte* 71, s. 251–260.

1997 *Die ägyptischen Pyramiden. Vom Ziegelbau zum Weltwunder*, Mainz am Rhein: Philipp von Zabern [Kulturgeschichte der Antiken Welt 30].

Strudwick, Nigel

1985 *The Administration of Egypt in the Old Kingdom. The Highest Titles and their Holders*, London: KPI.

Varille, Alexandre

1947 *À propos des pyramides de Snéfrou*, Le Caire: Imprimerie Schindler.

1954 „À propos des pyramides de Snéfrou“, *Le Musée vivant* 3, série C, s. 13–18.

Verner, Miroslav

1997 *Pyramidy. Tajemství minulosti*, Praha: Academia.

2002 *The Pyramids. Their Archaeology and History*, London: Atlantic Books.

2014 *Sons of the Sun. Rise and Decline of the Fifth Dynasty*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts.

2017a *Abúsir. V srdci pyramidových polí*, Praha: Academia.

2017b *Abusir. The Necropolis of the Sons of the Sun*, Cairo – New York: The American University in Cairo Press.

Voss, Susanne

2004 *Untersuchungen zu den Sonnenheiligümern der 5. Dynastie. Bedeutung und Funktion eines singulären Tempeltyps im Alten Reich*, Hamburg: Universität Hamburg (nepublikovaná disertační práce).

Vymazalová, Hana

v tisku „Self-Presentation in the Late Old Kingdom (Dynasties 5–6)“, in: Bassir, Hussein (ed.). *Self-Presentation in Ancient Egypt*, Cairo: The American University in Cairo Press.

Vyse, Howard

1842 *Appendix to Operations Carried on at the Pyramids of Gizeh in 1837. Containing a Survey by J. S. Perring, ESO. Civil Engineer, of the Pyramids at Abou Roash, and to the Southward, Including those in Faiyoum. III*, London: Fraser.

Wilfong, Terry G.

1993 „The Egyptological Papers of Klaus Baer in the Oriental Institute Museum Archives“, in: Silverman, David P. (ed.). *For his Ka. Essays Offered in Memory of Klaus Baer*, Chicago: Oriental Institute of the University in Chicago, s. 285–323.

Mohamed Megahed

Český egyptologický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova
mohamed.megahed@ff.cuni.cz